

Wonen na 1945

JO BRAEKEN,
medewerker
'Strategisch
Onderzoek' bij
het Vlaams
Instituut voor
Onroerend
Erfgoed (VIOE)

NA DE BOMMEN

Zoals andere Europese landen kende ook België in de naoorlogse jaren een nijpend woningtekort. Niet alleen waren zowat 150.000 bestaande woningen in meer of mindere mate getroffen door oorlogsschade, door een jarenlange bouwstop tijdens de oorlog waren er ook nauwelijks nieuwe woningen opgetrokken. Het wederopbouwbeleid van de overheid concentreerde zich in eerste instantie op financiële steun aan de 'geteisterden', gezinnen die hun eigendom verloren hadden door het oorlogsgeweld. Verder werden de schaarse beschikbare bouwmaterialen onder controle geplaatst om speculatie en woekerprijzen te verhinderen. In 1946 nam de communistische minister van wederopbouw het initiatief tot de bouw van de zogenaamde 'Nationale Werven', bescheiden nieuwbouwwijken met eengezinswoningen voor 'geteisterden' met recht op oorlogsschade, die in een grootschalige operatie verspreid over het hele land zouden worden opgetrokken. Door een gebrek aan kwaliteit vonden ze echter nauwelijks aftrek, waardoor het initiatief tot enkele honderden woningen beperkt bleef. Tot de betere voorbeelden behoren de Nationale Werven van Borgerhout (Jacob Smitsstraat) en Deurne (Gabriel Vervoortstraat), door Renaat Braem, Geo Brosens en Flor Laforce. In Schoten verwijst de straatnaam Nationale Werf nog naar dit kortstondige initiatief.

INDIVIDUEEL VERSUS COLLECTIEF WONEN

In landen als Nederland, Frankrijk of het Verenigd Koninkrijk trok de overheid het initiatief voor de naoorlogse wederopbouw naar zich toe met grootschalige projecten in de collectieve woningbouw. In het verzuilde België legde het huisvestingsdebat een ideologisch en politiek spanningsveld bloot dat decennialang de woningbouw en de wooncultuur zou bepalen. Van katholieke zijde werd de ondersteuning van het privé-initiatief gepromoot met als ideaal de eigen eengezinswoning in een landelijke omgeving: "eigen haard is goud waard". Het instrument daartoe was de Wet De Taeye uit 1948, die aan kandidaat-bouwers met bescheiden inkomens recht gaf op een bouwpremie en een lening met staatswaarborg tot het volledige bedrag van de bouwkost. De voorwaarden beperkten zich in hoofdzaak tot maxima met betrekking tot de bewoonbare oppervlakte en de grootte van het bouwterrein; een inkomensgrens werd pas in 1960 ingesteld. Het succes van dit strategische bouwbeleid overtrof alle verwachtingen, want na amper vijf jaar werd de honderdduizendste premie uitgereikt, al dan niet toevallig aan een gezin met elf kinderen uit Waregem. De Wet De Taeye leidde zo tot een massale bouwactiviteit - 411.000

premiëwoningen tot in 1973, een kapitale sector in de naoorlogse wederopbouw en een belangrijke factor in de ontwikkeling van de welvaartsstaat. Het samenlevingsmodel dat de Wet De Taeye ambieerde was behoudsgezind en antistedelijk: de kleine gemeenschap rond de kerktoren als voorwaarde voor morele verheffing, sociale vrede en geluk. Het grote succes van dit strategische bouwbeleid van de overheid luidde onomkeerbaar de ruimtelijke transformatie van België in, die de dorpen uit hun voegen deed barsten. In 'Het lelijkste land ter wereld' uit 1968 stigmatiseerde Renaat Braem dit België als 'een aan elkaar genaaide lappendeken, een gebouwde chaos'. Ondanks deze terechte kritiek leidde de Wet De Taeye evenzeer tot een drastische vermindering van de woningnood en een spreiding van de algemene ontwikkeling en vooruitgang tot in de kleinste uithoeken van het grondgebied.

De socialistische tegenreactie op de Wet De Taeye manifesteerde zich in de Wet Brunfaut van 1949, gericht op de collectieve woningbouw in een stedelijke omgeving. Deze wet was naar buitenlands voorbeeld opgevat als instrument voor een actief, gecoördineerd en planmatig overheidsingrijpen in de huisvestingssector. In de praktijk beperkte de Wet Brunfaut zich tot een financieringskanaal voor de sociale wooncomplexen die door de huisvestingsmaatschappijen tot stand werden gebracht, met een geringe impact op de Belgische woningmarkt. De drie belangrijkste sociale wooncomplexen die in de loop van de jaren 1950 door de verschillende huisvestingsmaatschappijen in Antwerpen - de stad met de grootste woningnood - werden opgetrokken: de Luchtbal door Hugo Van Kuyck, de Jan de Voslei door Jos Smolderen en het Kiel door Renaat Braem telden samen amper 3.000 huurwoningen. Vooruitstrevende architecten als Renaat Braem grepen de Wet Brunfaut aan om een nieuw grootstedelijk samenlevingsmodel tot stand te brengen, waarbij resoluut werd gekozen voor hoogbouw. Dit 'nieuwe wonen' was gebaseerd op vrijheid en solidariteit, een verhoogde levenskwaliteit en maximale zelfontplooiing voor iedereen, een 'stralende stad' vol 'levensvreugde' op het ritme van de vooruitgang. Enkel de grootschaligheid van de collectieve woningbouw liet experimenten in bouwtechnische vernieuwing toe, die niet alleen een impact hadden op vorm en constructie, maar evenzeer op de duur en de efficiëntie van het bouwproces, de arbeidsinzet en bijgevolg de bouwkost.

DE STRALENDE STAD

Het Kiel, één van de eerste grootschalige wooncomplexen in het naoorlogse België, geldt vandaag als een mijlpaal in de geschiedenis van onze sociale huisvesting en als één van de meest

Het Kiel, Antwerpen.
[VIOE]

toonaangevende bouwprojecten van de jaren 1950. Het prototype van het collectieve hoogbouwmodel uit deze periode was de Unité d'Habitation van Le Corbusier in Marseille, waarvan de principes door Braem op geheel eigen wijze werden geïnterpreteerd. Het Kiel, dat uit negen woonblokken van acht tot twaalf verdiepingen en een laagbouwcomplex met bejaardenwoningen bestaat en in totaal een achthonderdtal woningen telt, werd van 1950 tot 1957 opgetrokken. Vanuit een sterke sociale bewogenheid definieerde Braem architectuur als: 'de kunst van het organiseren van het levensmilieu, met als doel de stoffelijke en de geestelijke bevrijding van de mens'. Voorwaarden voor een bevrijdend woonklimaat waren de drie 'joies essentielles': licht, lucht en ruimte. De mens moest in een milieu geplaatst worden dat hem toeliet de eenheid met de natuur te heroveren. Bij de inplanting van de blokken op het Kiel stapte Braem af van de tot dan gebruikelijke parallelle strokenbouw ten voordele van een organische openheid vol ruimtelijke dynamiek. In de brede westelijke helft plaatste hij de drie grootste blokken aan de rand van het terrein, in de smalle oostelijke helft schikte hij de blokken in zigzagvorm. Zo ontstond om en rond de gebouwen een overvloed aan groen, stond geen enkel blok in de schaduw van een ander en behield elke woning een vrij zicht op de horizon. Door grote, zuidelijk of westelijk georiënteerde ramen kregen de woonkamers van de appartementen bovendien een maximale zoninval. In ons klimaat moest een overmaat van licht immers de kille duisternis verdrijven. Een ander belangrijk kenmerk van de blokken is dat ze gebouwd zijn op palen of 'pilotis'. Voor Braem primeerde de overtuiging dat de grond van iedereen was, dat er nergens muren mochten staan, en dat men in alle vrijheid overal moest kunnen doorkijken.

Het concept van de blokken zelf moest volgens Braem tot een goed contact tussen de bewoners leiden, zonder elkaar te schaden. Geen donkere portieken of gangen, maar heldere inkompartijloenen, trappenhallen en buitengalerijen als voortzetting van de straat, die spontane contacten bevorderen zonder de privacy te schenden. Elke verdieping van elk blok was evenwichtig samengesteld uit verschillende woningtypes om de sociale mix van generaties of grote en kleine gezinnen te bevorderen. Andere 'sociale' voorzieningen waren buurtwinkels voor primaire levensbehoeften, een plonsbad, een rolschaatsbaan en speeltuigen voor de jongste bewoners, een zithoek met banken en een clublokaal voor ouderlingen. Op die manier sloot het project aan bij één van de basisprincipes van de naoorlogse stedenbouw, met name de 'neighbourhood unit', solidaire gemeenschappen met een hechte samenhang, gebaseerd op intermenselijke relaties. De kern van dit principe was het 'sociaal centrum', een ontmoetingscentrum voor cultuur, ontspanning en educatie, als middelpunt van het gemeenschapsleven. In al zijn ontwerpen voor sociale woonwijken besteedde Braem bijzondere aandacht aan dit onderdeel, dat telkens een centrale inplanting en een opvallende architecturale vorm kreeg toebedeeld. Geen enkel ervan zou echter worden gerealiseerd, veelal omwille van besparingen door opdrachtgevers, die er het nut niet van inzagen. Een belangrijk gegeven in het architectuurklimaat van de jaren vijftig was ten slotte het streven naar een 'synthèse des arts', niet door het toevoegen van kunstwerken, maar door architectuur en techniek, kleuren, vormen en plastische expressie in één geheel te integreren. Op het Kiel werden beeldhouwwerken - kariatiden - bijvoorbeeld functioneel gebruikt als steun voor een inkomluis. Daarnaast werden de afzonderlijke blokken geïdentificeerd door een eigen kleurschema, gebaseerd op de drie primaire kleuren rood, geel en blauw, wat de bewust nagestreefde indruk van blijheid en dynamiek moest versterken. Voor het interieur van de inkompartijloenen ontwierp Braem een kleurconcept met vlakken en motieven dat zoldering en wanden moest overdekken. Door middel van kleurcontrasten, lichtinval en beweging beoogde hij een dynamische ruimtewerking met het effect van een optische illusie. De uitvoering bleef echter beperkt tot één plafondschildering in wit, twee tinten grijs en geel, rood en zwart, die na grondig onderzoek in 2005 werd gereconstrueerd. Ook de schoonheid van de machine kreeg een plaats in het 'totaalkunstwerk': de kleurrijke leidingen en gigantische stookketels en pompen van de thermische centrale werden als abstracte composities letterlijk in een vitrine geplaatst, met de torenhoge schouw als merkteken.

DE 'TAAIE' WONING

De impact van de Wet De Taeye op onze naoorlogse gebouwde omgeving mocht dan groot zijn, de vernieuwingen op architecturaal vlak bleven ondermaats. Mede onder invloed van gemeentelijke bouwreglementen werd veelal vastgehouden aan een eerder traditioneel idioom: metselwerk in rode baksteen opgesmukt met natuurstenen hoekblokken of raamomlijstingen, een plint in breuksteen, een puntvormig pannendak met kroonlijst, een klassieke raamindeling, een balkonnetje in smeedwerk, getinte ruiten. Ook de indeling van de woningen bevestigde veelal de overgeleverde gezinspatronen, hoewel een uitgeruste badkamer en een scheiding van keuken en woonkamer toch werden aangemoedigd. De gangbare typologie evolueerde van de klassieke rijwoning en de 'twee onder één

dak', naarmate de garage werd toegelaten tot de bel-etagewoning en tenslotte de bungalow. In een artikel met als titel 'Alle De Taeye-woningen zijn niet lelijk' gaf Renaat Braem zijn visie op het technisch en esthetisch falen van deze politiek. Door de kleine schaal van het individuele bouwen met een eigen architect en bouwondernemer, werden niet alleen archaische bouwmethoden in stand gehouden, ook werd gemakkelijker toegegeven aan de 'smaak van de cliënt'. Resultaat: 'individualistische poespas', oneindige varianten van slechte smaak en een totaal gebrek aan samenhang op stedenbouwkundig vlak. Dat de wet ook andere mogelijkheden bood, bewees hij in 1950 zelf met de woning Brauns in Kraainem. Binnen de opgelegde normen van oppervlakte, ruimtegebruik en budget, wist Braem te experimenteren met een nieuwe woonvorm. Deze onge-

wone, spiraalvormige eengezinswoning was tevens één van de vroegste uitingen van een organische benadering van de architectuur in België. Ze was dan ook ontworpen als een therapeutisch instrument, dat bewoner Bert Brauns - regisseur bij het NIR en jeugdvriend van Braem - moest helpen verlossen van een trauma opgelopen in de concentratiekampen. Het naoorlogse huis was voor Braem niet langer de op functionalistische leest geschoeide 'machine à habiter' uit de begindagen van het modernisme, maar de op atmosfeer en geborgenheid gerichte 'schelp' die bescherming moest bieden tegen de buitenwereld. Vele jongere architecten zagen in de normen en voorschriften van de Wet De Taeye een uitdaging om jonge gezinnen met een moderne levensstijl te confronteren. Zij hanteerden een strakke vormtaal met een plat dak en grote ramen en experimenteerden met nieuwe materialen zoals Glasal, Ytong of aluminium, bij voorkeur in primaire kleuren. Verder werd een rationele indeling nagestreefd, met een doorlopende living, een doorgeefluik naar de keuken, een vrijstaande trap en inbouwkasten. Hoewel deze eigentijdse realisaties enige variatie brachten in het straatbeeld, bleven zij eerder uitzondering dan regel. Naarmate de welvaart steeg, raakte ook het moderne comfort van centrale verwarming en huishoudtoestellen stilaan ingeburgerd, al was het nog vaak op afbetaling. Het middenveld tenslotte spaarde in deze periode kosten

nog moeite om via modelwoningen, meubel- en huishoudsalons de bevolking aan te zetten tot 'goed wonen'.

Woning Brauns,
Kraainem. [VIOE]

De Taeye-woning,
Schoten. [VIOE]

EIGEN HEERD OF VILLA FUTURO

Ook in de villabouw, het symbool van de naoorlogse welvaart, stond de Expostijl in de schaduw van het regionalistische idioom, vaak met streekeigen varianten. Bekend zijn de parkachtige verkavelingen van Brasschaat, Schoten en Schilde, waar smeedijzeren naamborden als 'Tijl en Nele', 'Heidegalm' of 'De Schalmei' uitvergroete cottages aankondigen met houtbeschet, tweekleurige vensterluiken en rieten daken. Hetzelfde beeld bood Knokke-Zoute, met witgeschilderde villa's in zogenaamde 'Viérin'-stijl, vaagweg geïnspireerd op vissershuisjes, zij het van een andere allure. Toch was het op het terrein van de privéwoningbouw dat de strijd om de moderne architectuur in België werd uitgevochten, vooral wegens een schrijnend gebrek aan kwaliteit in de openbare sector. Deze vooruitstrevende architectuur volgde de diverse tendenzen en invloeden die op het internationale forum de toon aangaven, van Scandinavisch en Amerikaans tot Japans en Braziliaans, van de koele transparantie van de Internationale Stijl tot de warme intimiteit van het organische idioom, of de 'rechttoe rechtaan' bravoure van het 'brutalisme'. Ook hier gingen concept en vorm veelal hand in hand met nieuwe materialen en constructietechnieken. Hoewel ze in typologie nauwelijks afweken van andere woningen, gaven de architectenwoningen gedurfd en zonder compromis daarbij vaak de toon aan.

Renaat Braem Huis,
Deurne. [VIOE]

De eigen woning van Renaat Braem in Deurne uit 1957-58, manifesteert zich vooral als een sculpturaal vormenspel naar Corbusiaans model, een boeiende confrontatie van volumes en vides, gesloten en transparante vlakken, lijnen en kleuren in een harmonisch metrum. In deze 'promenade architecturale', een totaal kunstwerk waar tijd en ruimte versmelten, bepalen kleuraccenten in combinatie met de lichtinval de ruimtelijke opbouw, openen 'picture windows' en dakterrassen een zorgvuldig geregisserd panorama op het omringende groen en heerst in elke ruimte een sfeer die past bij de functie of het moment van de dag. De compactheid van het exterieur laat hierbij nauwelijks de complexe openheid van het interieur vermoeden.

De talrijke landhuizen van Jacques Dupuis en Albert Bontridder, zoals de woningen Van der Vaeren in Herent en De Landsheere in Drogen, vertegenwoordigen op sublieme wijze het romantische modernisme van de Scandinavische school – afgeleid van de architectuur van Alvar Aalto en Arne Jacobsen – dat in België in de beginjaren 1960 furore maakte. Deze subtiel gelede volumes lijken spontaan aan het landschap te ontluiken om er meteen weer in op te gaan. De ruimtelijke opbouw van het interieur wordt bepaald door diagonale perspectieven, schuine lijnen en niveaoverschillen, met een perfect evenwicht tussen binnen en buiten, waarbij de open haard met een hint naar traditie en symboliek centraal staat.

Een voorloper in de ontwikkeling en toepassing van systeem-bouw was Willy Van Der Meeren, een 'constructeur' naar het voorbeeld van Jean Prouvé. Als geen ander was hij bezielde in het ontwerpen van goede en goedkope woningen, waarbij op een even inventieve als provocatieve wijze een uiterste vereenvoudiging van materialen en technieken werd nagestreefd. Illustratief hiervoor is het zogenaamde CECA-huis, het

Woning Van der
Vaeren, Herent.
[VIOE]

Vierwindenbinnenhof, Tervuren.
[Vakgroep
Architectuur
en Stedebouw,
Universiteit Gent]

Vierwindenbinnenhof uit 1955 in Tervuren, waarvan hij zelf een woning betrok. Opgebouwd op basis van een geprefabriceerde stalen portiek, slaagde hij erin de bouwkost tot de helft te reduceren in vergelijking met een doorsnee De Taeye-woning. In de woning Roelants uit 1962 in Sint-Martens-Lennik worden twee betonnen schaalconstructies dusdanig in elkaar geschoven, dat zij tegelijk beschutting en uitzicht op het landschap bieden, met als resultaat de ultieme versmelting van materiaal, beeld, vorm en constructie.

Het Amerikaanse ideaal van het 'Study House Programm', een legendarische architectuurwedstrijd gericht op de avant-garde van het wonen, die in de jaren 1950-60 vanuit California wereldwijd de aandacht trok, liet eveneens zijn sporen na. Een aantal architecten legde een voorkeur aan de dag voor lichte hout- of staalconstructies, een complexoze vormtaal van primaire balkachtige volumes met een open plan, vaak op pilotis met ruimte voor een carport, een interpenetratie van binnen- en buitenruimten, en een zorgvuldige balans van privacy en openheid naar het landschap. Tot de markante voorbeelden behoren de eigen woningen van Peter Callebout uit 1956 in Nieuwpoort, die deel uitmaakt van een door hem ontworpen nederzetting in de duinen, en van Jean Vanden Bogaerde uit 1966 in Sint-Martens-Latem.

Woning Callebout,
Nieuwpoort.
[Vakgroep
Architectuur
en Stedebouw,
Universiteit Gent]

Bibliografie

- BEKAERT, G. en STRAUVEN, F., *Bouwen in België 1945-1970*, Brussel: Nationale Confederatie van het Bouwbedrijf, 1971
- BRAEM, R., 'Over de wooneenheid Kiel-Antwerpen.' *Bouwen & Wonen 2* (1954a), p. 57-59.
- BRAEM, R., 'Alle De Taeye-woningen zijn niet lelijk.' *Bouwen & Wonen 3* (1954b), p. 110-114.
- BRAEM, R., *Het lelijkste land ter wereld*. Leuven: Davidsfonds, 1968.
- DE MEULDER, B. (et al.), *Over de plaats van de volkswoningbouw in de Vlaamse ruimte, in Huiszoeking. Een kijkboek sociale woningbouw*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 1999.
- FLORE, F., *Lessen in Modern Wonen. Bronnenboek over Woonontontstellingen in België 1945-1958*. Gent: WZW Editions and Productions, 2004.
- STRAUVEN, F., *Renaat Braem. De dialectische avonturen van een Vlaams functionalist*. Brussel: Archief voor Moderne Architectuur, 1983.
- VAN HERCK, K. en AVERMAETE, T. (red.), *Wonen in welvaart. Woningbouw en wooncultuur in Vlaanderen, 1948-1973*, Rotterdam: Uitgeverij O10, 2006.